

Romano džaniben

časopis romistických studií | 24. ročník | 2/2017

Obsah

RECENZOVANÁ ČÁST

Zuzana Trachtová Někdy jsem rebelka, jindy slušná holka. Kulturní modely násilí z pohledu romských dívek	7
Pavel Kubaník „Nebijte se. Hádejte se.“ Socializace asertivity v Gavu	23
Sofiya Zahova Dětství v životopisných textech švédských Romů – tendence a proměny	45
Červenka Jan Prvky cizích pravopisů v pravopisu severocentrální romštiny – proměny v teorii a ediční praxi od počátku systematického pravopisu do přelomu osmdesátých a devadesátých let 20. století	71

NERECENZOVANÁ ČÁST

Elena Marušiaková, Veselin Popov Pamiatke Nikolaja Bessonova	101
Nikolaj Bessonov Domácí práce a povinnosti cikánských dětí v Sovětském svazu během kočovného období	107
Markéta Hajská Gagarin	131
Aljoša Nils-Erik Dimiter Taikon, Gunilla Lundgrenová Aljoša, syn romského vajdy	139
Stáňa Miková Šov berš Šest roků	156
RECENZE ANOTACE	163

Dětství v životopisných textech švédských Romů – tendence a proměny²

Abstract

The article discusses narratives about Romani childhood in several books published in Sweden by Roma or as a result of cooperation between a Romani personality and a professional writer, particularly the children literature writer Gunilla Lundgren. These works are mainly first-person narratives and are based on accounts of the Romani personality's own and his/her family life. The narrative is usually accompanied by visual material: photographs, pictures and graphics. Some of the main works written by or about Kalderash Roma will be discussed with view of childhood (re)presentations/accounts in them. The aim is to analyse tendencies and changes in the way these texts narrate Romani childhood over time. The works will be discussed in a chronological perspective, with reflections on the impact of the historical and social context of Swedish and international Romani politics.

Key words

Sweden, Roms, Kalderash, children literature, life narrative, childhood

1 Autorka je postdoktorandskou výzkumnou pracovnící na Institutu cizích jazyků Vigdís Finnbogadóttir, Islandská univerzita. E-mail: zahova@hi.is

2 Tento článek vychází z výzkumu provedeného v rámci postdoktorského projektu *Romane lila. The Entangled history of Romani publications and Romani identity politics (Romane lila)*. Provázaná historie romských publikací a romské identity politiky, podpořeného Islandským výzkumným fondem (Rannsóknasjóður) pod grantovým číslem 163079-052.

Úvod

Druhá polovina 20. století se často nazývá „zlatou érou“ švédské nakladatelské tradice. Bylo to období vzniku významných děl se sociální a politickou tematikou a současně se objevila literatura pro děti a mládež od světově proslulých autorů jako Astrid Lindgrenové, Svena Nordqvista nebo Barbro Lindgrenové. Ve stejném období je patrný dynamický rozvoj literatury psané Romy a romské publikační činnosti vůbec – oproti téměř úplné absenci Romy iniciovaných a organizovaných kulturních počínů ve švédském veřejném životě do té doby. Lze říci, že v současné době patří Švédsko k zemím s romskou publikační činností vysoké úrovně. Vydávají se zde publikace v různých dialektech romštiny, kterou hovoří tamní Romové, převážně díky podpoře Švédské národní školské rady (Sloverket) nebo místních magistrátů.

Hlavní náplní současné švédské prózy vydávané Romy nebo s jejich spoluprací jsou životní příběhy romských osobností v určitém žánrovém rozpětí. Autobiografické nebo částečně autobiografické prózy celkově převažují i v západoevropské romské produkci (Zahova 2014: 98–100). Jejich častým cílem je ústy romského vypravěče předložit a vyložit romský způsob života (French 2015). V tomto textu se zaměřím na několik vyprávění o romském dětství publikovaných ve Švédsku. Jde o texty buď napsané Romy samotnými, nebo vzniklé jako výsledek spolupráce romského vypravěče s profesionálním spisovatelem – ve švédském kontextu pak zvláště s autorkou literatury pro mládež Gunillou Lundgrenovou. Jsou převážně vyprávěny v ich-formě a vycházejí z vyprávění o životě romského autora a jeho rodiny. Vypravování obvykle doprovází vizuální materiál: fotografie, obrázky a grafika. Vybraná zásadní díla – napsaná buď kalderašskými Romy nebo o nich – zde budu analyzovat s ohledem na jejich pojetí a (re)prezentaci dětství. Cílem je vysledovat, jaké v nich panují tendence a jak se mění v čase. Texty budou analyzovány v chronologické perspektivě a s ohledem na historický a společenský kontext švédské a mezinárodní romské politiky.

1.1 Korpus literárních děl: teoretická východiska

Diskutovaná díla jsou vyprávěním o životě romských osobností, která vznikala od raných sedmdesátých let 20. století. Přehled pojmám chronologicky, protože mi historický přístup připadá nejvhodnější vzhledem k tomu, jak je romská literatura propojena s historickým a politickým vývojem v jednotlivých obdobích ve Švédsku i ve světě. Publikované texty, jak je u literárních publikací zvykem, nejsou autonomními díly. Proto je důležité nesnažit se souhrnně analyzovat samotná vypravování, nýbrž postihnout tendence v nich obsažené, aniž bychom ztráceli ze zřetele kontext jejich vzniku.

První část se krátce věnuje cyklu knih o *Katici* romské spisovatelky Katariny Taikonové (vydanému v letech 1969 až 1980)³ a knize *Maritza – en zigenarflicka*

3 V češtině vyšla v roce 1998 pod názvem *Katici, ty to zvládneš*. (Pozn. red.)

(Cikánské děvčátko Marica; Lundgren, Tan-Mercowicz, Taikon 1972), na které je nahlíženo v kontextu jejich vzniku v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století a vypravování ve stylu kolektivního „já“ romské dívky. Pak se zaměříme na memoáry Roma Aljoši Taikona, napsané v devadesátých letech ve spolupráci s Gunillou Lundgrenovou (Lundgren, Taikon 1998).⁴ Po nich následuje analýza grafického románu o Romce Sofii Taikonové a jejích osudech během dětství za 2. světové války (Lundgren, Taikon 2005; Lundgren, Taikon 2012). Poslední kapitola se týká dvou knih, které pojednávají o životě významných ženských osobností: zaprvé romské aktivistky Nadji Taikonové (Mannerfelt, Eriksson 2003) a zadruhé její vnučky Marie-Claude (Taikon-Melker, Eriksson 2010). Všichni zmiňovaní romští autoři patří do skupiny kalderašských Romů.⁵

Pro obecné postihnutí žánru všech zmíněných literárních děl se nejlépe hodí zastřešující kategorie „životopisná vyprávění“, vztahující se na různé druhy psaní o sobě (Smith a Watson 2010: 4). Tato kategorie je dostatečně inkluzivní, aby zahrнула různé způsoby vzniku těchto děl (individuální autorství, kolaborativní autorství, muzejní výzkum i použití materiálu ze soukromých a veřejných archivů) a žánrovou pestrost (literatura pro mládež, paměti, grafický román, obrazová publikace atd.). S výjimkou *Katici*, jež se považuje za částečně autobiografické dílo vyprávěné v er-formě, vyprávějí tyto příběhy v 1. osobě singuláru o konkrétních romských osobnostech a především se zabývají pamětí.

Dalším typickým rysem těchto narativů je hlášení se k romské identitě. Dochází zde rovněž k provázanosti individuální a kolektivní paměti (romská komunita, rozšířená romská rodina, Romové). Pro romské životopisné texty (ale i další literární žánry) je charakteristické, že 1. osoba singuláru (jsem Rom; jsem Cikán) se postupně transformuje do plurálu, který hovoří za kolektivní „my“ (my, Romové; Cikáni), čímž si vypravěč osobuje právo mluvit za všechny Romy (Toninato 2014: 152; Zahova 2017: 381). Texty se často nesou v politickém a zobecňujícím duchu, protože soukromý osud je úzce spjat s kolektivním (viz časté obraty: „my, Romové“; „mezi námi Romy“, „každý Rom“ atd.). Tyto texty slouží jako „kronika etnické minulosti“, použijeme-li termín ze studia nacionalismu (Smith 1996: 176) – vypráví o dávných časech a (re)prezentují romské identity jak pro romské, tak pro neromské publikum. Podle Sidonie Smithové a Julie Watsonové (2010: 13) jsou životopisná vyprávění komplexní texty s chronologickou linií, které tak tvoří „dějiny“ opírající se o vlastní pohled na věc a zároveň argumentující proti vyprávěním jiných lidí (v případě Romů by to byly stereotypy o Romech přítomné ve společnosti v kontrastu k „pravému“ obrazu Romů v jejich vlastních příbězích) a zároveň přinášejí další informace o vlastní kultuře atp.

4 Ukázka z tohoto v češtině dosud nepublikovaného díla – viz nerecenzovaná část tohoto čísla RDŽ. (Pozn. red.)

5 Kalderaši jsou zdaleka neaktivnější ze všech romských skupin ve Švédsku co se týče publikování životopisů a životopisných vyprávění.

To nás vede k otázce reprezentace, identity a paměti. Tyto příběhy vyprávějí o konkrétních osobách, které vystupují pod svým vlastním jménem a už v samotném titulu se hlásí k Romům, čímž naznačují, že jejich životopisné vyprávění by mělo být považováno za typické pro každou romskou osobnost (Cikánské děvčátko Marica; Romka Marie-Claude; Aljoša, syn romského vajdy). Texty je pak možné interpretovat jako soukromé vzpomínky, které jsou ve svém jádru společenské a kulturní, a jako takové přispívají k budování kolektivní paměti (Smith a Watson 2010: 25).

Většina těchto textů je výsledkem kolaborativního psaní (Smith a Watson 2010: 178), na němž se podíleli alespoň dva různí lidé. Obvyklý postup je takový, že romský vypravěč/vypravěčka se pravidelně setkává s autorem a podrobně mu vypráví o svém životě, načež neromský autor tato vyprávění sepíše a romský vypravěč mu k celému příběhu, jednotlivým historkám a pojmům dává zpětnou vazbu. Na produkci ilustračních materiálů, které mají příběhu dodat na autenticitě, se podílí ilustrátor nebo fotograf. Bývají to fotomateriály ze soukromého archivu romského vypravěče nebo z historických archivů dobových fotografií Romů, které se nemusí nezbytně vztahovat přímo k vypravěči. Hlavním tématem mého textu jsou vyprávění o dětství přítomná ve výše zmíněných titulech, a proto se jinak zajímavým tématem koprodukce a autenticity v tomto případě nebudu dále podrobněji zabývat.

Výše zmíněná díla je rovněž možné volně interpretovat ve světle dvou mezinárodních vzájemně propojených společenských tendencí. Na jedné straně je to zvýšený zájem o produkci etnických biografií se zvláštním zaměřením na etnické menšiny a ženské psaní – texty nabourávající převládající myšlenkové postupy. Tento zájem vznikl v kontextu boje za občanská práva a emancipačního hnutí v šedesátých letech 20. století (Bergland 1994: 67–68). Druhou tendencí je vznik a vývoj mezinárodního romského hnutí a nástup romské inteligence ze stejného období (Toninato 2014: 141–142). Romský aktivista a spisovatel je totiž často tatáž osoba, protože romští aktivisté využívají psaní a publikační činnost ve svém veřejném působení, spolu s vedením kampaní za lidská práva, vzdělávacími a kulturními činnostmi a politickým angažmá (Zahova 2014: 60). V tomto směru lze psaní vnímat jako jeden ze způsobů, jak veřejně promluvit, zprostředkovat komunikaci mezi romskou a neromskou kulturou, čelit majoritním předsudkům prostřednictvím romských příběhů vyprávěných samotnými Romy, čili podle všeho „pravdivých“ a „autentických“.

Vzhledem k tomu, že ani etnicita, ani vyprávění a ani paměť nejsou neměnné, ale spíš jsou s každou další generací definovány znovu a jinak, bylo by vhodné vzít v úvahu generační proměny švédské romské produkce – tedy jak je dětství prezentováno a jak se o něm vypráví v závislosti na generaci, ke které ta která romská osobnost náleží. Co se týče genderových otázek, budu se jim věnovat především z hlediska genderových rolí a norem prezentovaných v analyzovaných životních příbězích.

1.2 Romská politika ve Švédsku a publikační činnost

V současné době žijí ve Švédsku následující romské/cikánské skupiny: travelleri (švédsky *resande*), Kaale (finští Romové), Kalderaši (kteří do Švédska začali přicházet koncem 19. století), Lovárové (přicházející do Švédska od konce padesátých let 20. století) a různé další romské skupiny z Balkánu, které do Švédska migrovaly buď v šedesátých nebo devadesátých letech 20. století, a patří k nim např. Gurbeti, arlijští Romové, Xoraxane a další (Marta 1979; Liedholm, Lindberg 2010; Rodell Olgac 2013).

Do padesátých let 20. století se Cikáni/Romové nesměli nikde zdržovat déle než pár týdnů, neměli občanství a práva z něj vyplývající ani přístup ke vzdělání, na trh práce či k bydlení. Živili se tradičně coby měditepci, trhovci a kolotočáři, koňští handlíři, vykladači budoucnosti a hudebníci. První osoba romského původu, která otevřela lidskoprávní témata, byl kalderašský Rom Johan Dimitri Taikon (1879–1950), který ve třicátých letech písemně oslovil švédského krále ohledně nedostatečného vzdělávání romských dětí (Rodel Olgac 2013: 199). V následujících desetiletích se na romských tábořištích angažovala náboženská organizace (Nadace pro cikánskou misi ve Švédsku), která vyučovala i v tzv. letních školách. Rozvoj konceptu sociálního státu přinesl i první aktivní kroky ze strany švédské vlády. Od padesátých do sedmdesátých let si švédská vláda nechala vypracovat zprávy o tzv. cikánských skupinách z různých oblastí, které směřovaly k inkluzi jejich členů na poli vzdělávání, bydlení, trhu práce a sociálních jistot (SOU 1956: 43; Rothstein 1996). V šedesátých a sedmdesátých letech se také na Romy poprvé zaměřila i pozornost akademiků (Tillhagen 1965; Trankell, Trankell 1968; Marta 1979). Kromě studia socioekonomické situace a situace ve vzdělávání se rovněž rozvíjel zájem o jejich jazyk a kulturu. Na počátku šedesátých let také švédští badatelé ve spolupráci s Johanem Dimitri Taikonem publikovali výbor textů představující kalderašskou ústní slovesnost (Gjerdman, Ljungberg 1963).

Průkopnicí romské literatury ve Švédsku byla Katarina Taikonová (1932–1995), romská herečka, novinářka a aktivistka. Její díla vznikala v rámci masivní mediální kampaně na podporu rovnoprávnosti romských občanů Švédska, kterou sama iniciovala a již podpořili i další romští aktivisté (např. Katarinina sestra Rosa a synovec Hans Caldaras) a významné osobnosti švédského veřejného života (třeba Thomas Hammarberg, tehdejší bývalý komisař pro lidská práva v Radě Evropy). Skupina pořádala demonstrace, aby upozornila na problémy Romů a získala jak pozornost švédské vlády (tehdy vedené Olofem Palmem), tak i obecně široké veřejnosti.

V sedmdesátých letech začala švédská vláda zavádět opatření na podporu vzdělávání romských dětí a dospělých. Součástí této politiky byla i podpora publikační činnosti romských autorů. Katarina Taikonová uveřejnila svou první knihu *Zigenerska* (Cikánka) v roce 1963 a od konce šedesátých let začala vydávat cyklus dětských knížek o *Katici*. Gunilla Lundgrenová (*1942), švédská autorka, jež v té

době pracovala jako učitelka ve škole, kterou navštěvovala i romská děvčata, začala s Romy pracovat rovněž na konci šedesátých let. Lundgrenová vycestovala do Velké Británie, kde navštívila místní romské komunity a setkala se s aktivisty Donaldem Kenrickem a Thomasem Actonem ve snaze načerpat zkušenosti a inspiraci pro práci s Romy a psaní pro romské publikum.

V té době se ve Švédsku objevilo několik publikací v romštině. V roce 1979 vyšla brožurka pro výuku romštiny *Amari šib* (Náš jazyk; Scherp 1979), v roce 1982 následovalo její druhé vydání. Mezi romskojazyčnými publikacemi se objevila i epická báseň ve dvanácti strofách *O Tari thaj e Zèrfi* (Tari a Zerfi) od lovárského autora Władysława Jankowicz-Mikloše (1983) a švédsko-romské vydání kalderašského folklóru Moniky a Dragana Caldarasových (1983). V devadesátých letech byla pod názvem *Amare Anglune Betivura* (Naše první písmena) publikována další učebnice (Berta a Kuzhikov 1996) a dále dvě knihy, na nichž s jejich romskými autory spolupracovala právě Gunilla Lundgrenová (Lundgren, Tan-Mercowicz 1991; Lundgren, Taikon 1998).

Švédsko patří k zemím, v nichž Romové požívají statusu národnostní menšiny (od roku 2000). Po ratifikaci Rámcové úmluvy o ochraně národnostních menšin v roce 2000 a Evropské charty regionálních a menšinových jazyků se Švédsko navíc přihlásilo explicitně k podpoře a ochraně romských jazyků (SOU 2010). *Romani šib* ve všech jeho dialektních varietách je ve Švédsku uznáván jako menšinový jazyk, což zaručuje jeho užívání na webových stránkách institucí a v pořadech veřejnoprávní televize a rozhlasu. Skolverket, Národní školská rada, vydala nebo podpořila vydání desítek knih a vzdělávacích materiálů v různých dialektech romštiny užívaných na švédském území. Během let se na vydávání romských publikací podílela také další švédská nakladatelství, významně např. Tranan, ERG förlag nebo Podium. Díky státní podpoře školních i mimoškolních materiálů počet romskojazyčných publikací od roku 2000 výrazně vzrostl, včetně obrázkových publikací doprovozených texty ve všech dialektech romštiny používaných ve Švédsku.

K hlavním romskojazyčným publikacím patří vzdělávací materiály pro děti, (auto)biografické knihy, sbírky romské lidové slovesnosti a překlady klasických děl švédské dětské literatury jako *Pipi Dlouhá punčocha* a *Emil a zkažený zub* od Astrid Lindgrenové nebo cyklus *Pettson a Fiškus* Svena Nordquista. Všechny tyto knihy jsou vhodné pro široké publikum, ale specificky míří na děti a studenty. Některé z nich byly zpracované i jako audioknihy (např. audioknihu *Katici* načetl Hans Caldaras).

2 Kolektivní „já“ romských dívek: Katici a Marica

Kalderašská Romka Katarina Taikonová (Katharina Maria Taikonová / Katarina Taikon-Langhammerová) byla průkopnicí jak na poli boje za práva Romů, tak co se týče psaní a publikování textů romských autorů ve Švédsku. Především to byla

aktivistka v oblasti občanských práv Romů žijících ve Švédsku. Taikonová zviditelnila téma životních podmínek Romů skrze politickou a společenskou činnost, kampaň v médiích a s pomocí svých literárních děl. Uvědomila si, že stereotypní smýšlení majority nemá šanci změnit, pokud neosloví mladší publikum, a rozhodla se napsat brzy oblíbenou sérii dětských knížek, které jsou do značné míry založené na jejích vlastních zkušenostech – coby romského dítěte z romského tábora, ale rovněž jako dívky, která strávila jistý čas v sirotčinci a dobře poznala švédskou společnost a její přístup k Romům ve třicátých, čtyřicátých a padesátých letech 20. století. Katarina Taikonová bývá nazývána „švédským Martinem Lutherem Kingem“ a v roce 2015 byl o jejím životě natočen i dokumentární film.

Její první kniha, *Zigenerska*, vypráví o jejím vlastním životě a poskytuje vhled do života Romů ve Švédsku a jejich postavení ve společnosti. Její třináctidílný cyklus částečně autobiografických knih o dívce jménem Katici vycházel ve Švédsku postupně od roku 1969 do roku 1980⁶. Příběh se stal předlohou pro cyklus časopisových komiksů a četné televizní a divadelní adaptace.

Kompozice jednotlivých epizod v cyklu *Katici* a celkový styl a humor souboru byly inspirovány švédskou školou literatury pro děti a mládež založenou na krátkých příbězích s ilustracemi. Témata, kterých se v cyklu dotýká, však přesahují dětský svět a romské dětství v nich není vykresleno nijak růžově. Ústřední postava Katici je romské děvčátko vyrůstající ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století. Většina vyprávění se odehrává v jejím dětství a až několik posledních dílů popisuje její pubertální léta. Jedním z hlavních témat, se kterým se Katici potýká od raného dětství, když se pohybuje mezi švédskými dětmi v sirotčinci a ve škole, je to, jak ji děti nálepkují, když odhalí její původ („*Er fina Katitzi är ZIGENARE!*“ – Taikon 2015: 9). Setkání se světem dospělých nebyla o mnoho lepší, a dokonce i dítě vnímalo, jak instituce typu policie a úřadů, jakož i obyčejní Švédové, s Romy zachází. Život v romském táboře je v knihách přibližován skrze každodenní činnosti odhalující i to, jak romské děti pomáhají doma a jak kruté jsou zimy v táboře. Katici kromě jiného vypráví o některých přelomových okamžicích v dějinách švédské kalderašské romské komunity, jako bylo založení první „pojízdné“ nebo „stanové“ školy v táboře v Skönda nebo získání prvních bytů v zástavbě v ulici Tanto ve Stockholmu. Protagonistka nalézá útěchu ve společnosti své sestry a přátel z tábora, ale i v náručí své babičky, romsky *mami* (matka Katariny Taikonové zemřela, když byla batole).

Osmý a devátý díl cyklu, *Katici ve škole* (Taikon 2016) a *Katici Z-1234* (Taikon 2017), se dotýkají osudu Romů za 2. světové války. V prvním z nich je Katici zbita švédskými mladíky, kteří tvrdí, že švédské cikány čeká stejný osud jako ty německé. Ve druhém je celý cyklus o Katici završen příběhem Zoni, polské Romky, která přežila Auschwitz.

6 Cyklus o Katici se od té doby dočkal mnohých reedic. Následující citace pocházejí z posledního švédského vydání celého cyklu.

V době, kdy šla první kniha z cyklu *Katici* do tisku, tedy na konci šedesátých let, začínala švédská spisovatelka Gunilla Lundgrenová pracovat s Romy coby učitelka romských žáků. Do roku 2017 pak Lundgrenová spolupracovala na přípravě patnácti knih mladších i starších romských vypravěčů, editorsky připravila dvě antologie světové romské literatury pro švédské čtenáře, zapojila se do nespočetných akcí na podporu romské literatury a nepřestává pořádat literární čtení a spisovatelské workshopy ve stockholmské čtvrti Rinkeby⁷. První kniha, kterou napsala spolu s náctiletými romskými děvčaty, Ninou Taikonovou a Ginou a Seniou Tan-Mercowicovými, se jmenovala *Maritza – en zigenarflicka* (Cikánské děvčátko Marica, 1972)⁸. Knihu lze chápat jako kolektivní „já“ romské dívky vyrůstající ve Stockholmu. Vychází ze životních příběhů spoluautorek, kterým v té době bylo 14 a 15 let. Vypráví o kalderašské Romce Marice, narozené ve Španělsku a žijící ve Švédsku. Slovem i obrazem příběh přibližuje odchod kalderašských Romů ze Španělska a jejich usídlení ve Švédsku, romské kulturní normy jako například správné chování dětí a mladých a společenské vyžití a školní docházku romských dívek. Text a obrazová složka jsou stejně důležité – život Kalderašů v Barceloně a ve Stockholmu je v knize zdokumentován prostřednictvím dobových fotografií. Běžná rutina dívek, jako cesta do školy, je rovněž zachycena slovem i obrazem jako demonstrace jejich každodenního života. Radost z navštěvování školy a trávení času s vrstevníky stojí v kontrastu k záporným postojům, kterým musí někdy čelit, vystižených souslovím *jävla zigenare* (zatracení cikáni) nebo větou *De svenska barnen retade och kallar oss för zigenare* (Švédské děti se nám posmívaly a nadávaly nám do cikánů).

Srovnání obou narativů ukazuje, že zatímco každodenní existence protagonistky Katici upozorňuje na řadu zásadních problémů, kterým Romové ve švédském sociálním státu čelili, jako byl kupříkladu omezený přístup ke vzdělání nebo bydlení a nerovnoprávné postavení, jádrem příběhu ve druhé knize jsou dějiny a kultura romské komunity, ze které Marica pochází. Vyprávění o Katici ve 3. osobě, doplněné jednoduchými kresbami, předpokládá odstup mezi vypravěčem a protagonistou. Tento odstup v popisu Katicina života a střetů se švédskou majoritní společností, které ona sama a ostatní Romové prožívají, přispívá k pocitu „objektivity“. Maricino vyprávění v ich-formě má za hlavní cíl dosáhnout vypravěčské autenticity, kterou podtrhují doprovodné fotografie. Jádrem narativu je především život romské dívky uprostřed její vlastní romské komunity. Zvláštní pozornost je věnována rodině, účtě ke starším, dodržování etnokulturních pravidel, podle

7 Tato čtvrt se nachází v severní části Stockholmu a jejími obyvateli jsou především přistěhovalci a cizinci, včetně Romů.

8 O téměř dvacet let později spolu Gunilla Lundgrenová a jedna ze spoluautorek, Senia Tan-Mercowicová, tehdy už vdaná žena, napsaly pokračování *Maritza – en zigenarflicka* pod názvem *Zenia, en zigenarska* (Cikánská žena Zenia). Stejně jako v *Marice* se v této knize po krátkém úvodním vyprávění o předcích a migraci kalderašských Romů do Švédska vypravuje o životě Zeniy od puberty do let kolem čtyřicítky.

kterých se romské dívky nesmí na veřejnosti pohybovat samy, na rozdíl od pravidel většinové společnosti té doby. Obě díla vykreslují silné rodinné vazby a významné hodnoty, které se předávají z generace na generaci.

Z mnoha proslavů a rozhovorů s Katarinou Taikonovou a její blízkou rodinou vyplývá, že psaní vnímala jako formu aktivismu, který dokáže změnit vládní politiku a obecně vnímání Romů. Coby romská autorka působila jako prostředník mezi Romy a Neromy (Toninato 2014: 164). Ústřední význam vztahů mezi Romy a Neromy činí z Katici typický příklad politického psaní s jasně formulovanými sociálními a politickými cíli (Toninato 2014: 133–143). V průkopnickém cyklu *Katici* jsou svým způsobem vytýčeny mnohé problémy a témata švédské romské politiky, které jsou platné dodnes.

Naopak kniha, kterou Gunilla Lundgrenová připravila s pomocí tří romských dívek a jejich životních osudů, měla za cíl budovat a dále přenášet kulturní paměť v rámci stockholmských romských komunit, pro které byla španělská romská migrace v té době poměrně čerstvou událostí. Můžeme se dohadovat, zda zatímco cílovým čtenářem Katariny Taikonové byla spíše většinová společnost, kniha o Marice je míněná pro mládež z obou etnických skupin – ve snaze představit čtenáři každodenní život Romů, zvýšit povědomí o nich a snad i snížit stereotypy.

Tato dvě díla také zakládají dva odlišné trendy na romské vydavatelské scéně ve Švédsku, co se týče cílového publika a záměru sledovaného autory. Cyklus *Katici* Katariny Taikonové je příkladem *menšinové literatury* ve smyslu, jak termín zavedli Gilles Deleuze a Félix Guattari (Deleuze, Guattari 1986: 18–19): vypráví o skupině (co se týče reprezentace), má politický nádech a vznikl v rámci majoritní, tedy švédské, literární tradice ve švédštině. Proto tento cyklus na rozdíl od většiny literárních děl romských autorů vstoupil do většinového kánonu a stal se jedním z klasických děl švédské dětské literatury. Podobně jako *Pipi Dlouhá Punčocha* Astrid Lindgrenové nebo *Podivuhodná cesta Nilse Holgerssona* Švédskem Selmy Lagerlöfové patří k základní četbě každého školou povinného dítěte v zemi. Příčiny takového úspěchu jsou velmi komplexní. Zaprvé za ním stála schopnost Taikonové vytvořit dílo *menšinové literatury* v duchu mainstreamové tradice v žánru, který je ve Švédsku velice populární, a získat jednoho z největších vydavatelů na trhu. Dále je třeba vzít v úvahu její kampaň a to, že coby veřejně známá osoba a bojovnice za lidská práva byla velice oblíbená u médií. A švédský sociální stát v té době svou politikou navíc podporoval různé romské programy a činnosti.

Druhý trend v publikaci romské literatury představuje etnickou menšinovou literaturu, která je výsledkem spolupráce Romů a Neromů a je jasně zaměřená na Romy (spolu s Neromy). Tento typ literatury často vychází v romštině u malých nekomerčních nakladatelství. Výsledné knihy vynikají autentičností, které je dosaženo prostřednictvím obrazového materiálu. Vyprávění se více věnují kultuře, historii a identitě, a méně se zabývají sociálními a politickými tématy. Knihu

Cikánské děvčátko Marica lze považovat za základní kámen toho, co nazývám kolaborativní metodou práce Gunilly Lundgrenové s Romy. Tato metoda vede u švédských (romských) knih k určitému stylu vypravování, které lze charakterizovat následovně: zaprvé se jedná o knihy, v nichž je protagonistovo vyprávění v 1. osobě singuláru bohatě provázeno dokumentárními fotografiemi a ilustracemi, takže text a obraz mají stejnou důležitost. Zadruhé je vyprávění založeno na autobiografii romské osobnosti a kombinuje současný život Romů s příběhy romských předků. A zatřetí jsou knihy vhodné pro dětského i dospělého čtenáře. Tento styl do značné míry ovlivnil ostatní romské autory a romskou knižní produkci ve Švédsku. Gunilla Lundgrenová je spisovatelka, spoluautorka a tvůrčí motor stojící za mnoha švédskými romskými knihami, v nichž se vypráví o dětství a jsou určeny romským dětem. Lundgrenová buď iniciovala nebo byla spoluautorkou autobiografických děl vypravovaných Aljošou Taikonem, Sofií Taikonovou, Ramonou Taikon-Melkerovou, Fredem Taikonem a Ramizem Ramadanim. Ve většině případů Lundgrenová spolupracuje s fotografy, kteří mají zkušenosti s prací s Romy, jako jsou například Lars Jakobson, Malcolm Jakobson, Amanda Erikssonová a Anna Erikssonová. To nás přivádí k významu osobního vkladu při vzniku těchto literárních děl. Musíme se ptát, jaká by byla romská literární scéna ve Švédsku, kdyby Gunilla Lundgrenová neměla zájem o vytváření životních příběhů o Romech a s Romy v různých současných žánrech a kdyby nespolupracovala s tolika romskými osobnostmi. Lze ji považovat za zakladatelku a hlavní příspěvatelku žánru ilustrovaných životních příběhů. Jako taková si získala úctu mezi romskými autory a aktivisty a je často vyhledávaná jako konzultantka i během příprav romských knih, na kterých se přímo nepodílí jako spoluautorka nebo editorka. Coby profesionální spisovatelka Lundgrenová také důvěrně znala švédský nakladatelský prostor a postupy jednotlivých nakladatelství. Aniž bychom chtěli podceňovat další faktory, jako švédskou romskou politiku a dotační programy podporující vývoj tištěných a vzdělávacích materiálů v romštině, lze říci, že kdyby se v romské publikační činnosti neangažovala Lundgrenová, převládajícím typem romské literatury by se dozajista nestaly životní příběhy romských osobností, ale na scéně by pravděpodobně kralovala díla ústní slovesnosti a povídky.

3 Vypráví romský muž

Aljoša Nils-Erik Dimiter Taikon⁹ svůj životní příběh vyprávěl Gunille Lundgrenové, která ho zapsala a společně ho uveřejnili v roce 1998 pod švédským názvem *Aljosha – zigenarhövdingens pojke*. Následně vyšla dvojjazyčná kalderašsko-anglická

9 Připomeňme zde příspěvek v RDž: Ryvolová, Karolína. 2009. Z měditepce zdravotníkem (portrét Aljoši Taikona). *Romano džaniben* 16 (1), 183–193. Český překlad části vyprávění ze švédštiny přinášíme v další části tohoto čísla RDž – viz s. 139–155. (Pozn. red.)

edice (*Alyosha, the Son of a Gypsy Chief* / Aljoša, syn romského vajdy; Lundgren, Taikon 1998 a 2003). Hlavní memoárová část sestává z devatenácti kapitol, které chronologicky vyprávějí o Aljošově životě, po nichž následuje druhá část obsahující pět lidových pohádek, zaznamenaných z vyprávění Johana Dimitera Taikona, otce Aljoši. Text doplňují fotografie, jednak z Aljošova soukromého archivu, jednak z archivních sbírek švédských muzeí, a kreslené ilustrace Amandy Erikssonové.

Velká část memoáru se soustřeďuje na Aljošova dětská léta, ale vlastně je vyprávěním o životě a historii rodiny – především Aljošových rodičů a prarodičů, a o vyrůstání ve společnosti sourozenců. Kniha začíná krátkou anekdotou o narození, ale vyprávění se záhy stáčí k postavě otce, k prarodičům a jejich původu, k historkám, kterými se proslavili, a k výdělečné činnosti rodiny (kapitoly Naše maringotka, Měditepectví a cínování, Lunapark). Velká část vzpomínek se tudíž týká původu a způsobu života jeho předků, protože to, kým jsme, definují naši předci. Jak říká Jean Pierre Liégeois:

„V životě Romů/Cikánů a travellerů se vše točí kolem rodiny. Rozšířená rodina je základní jednotka společenské struktury, sestávající z nukleárních rodin; je to ekonomická jednotka, která vykonává práci a panuje v ní ekonomická solidarita; a je to také vzdělávací jednotka, která zajišťuje, že společenství se může dále reprodukovat a poskytovat bezpečí a ochranu jednotlivcům. [...] Mezi jednotlivými generacemi nepanuje odstup, právě naopak, tvoří kontinuum, a dokonce neexistuje ani přehrada mezi světem dětí a světem dospělých; jsou v neustálém fyzickém i sociálním kontaktu.“ (Liégeois 1994: 71)

Aljoša skutečně o svém dětství nemluví jako o něčem, co by se odehrávalo odtržené od života jeho rodiny a všech Romů, mladých i starých, v komunitě. Ve svém vyprávění předestírá svoje romské dětství jako integrální součást života ve skupině, v níž se dítě musí od útlého věku učit, jak přispívat do rodinného rozpočtu. V rámci popisu Aljošovy rodiny a dětství se čtenář současně dozvídá o pravidlech a normách dodržovaných mezi Romy. Když mluví o tom, jak jeho rodiče měli kromě něj ještě šest starších chlapců, Aljoša píše:

„Když začali [bratři] běhat, byli tátovi pořád v patách, naučili se cínovat, opravovat auta a drátovat hrnce a obsluhovali kolotoče a stánky v lunaparku. Ruce z toho měli hrubé a špinavé.“ (Lundgren, Taikon 2003: 9)

Aljoša a jeho bratři jsou od raného dětství zapojení do výdělečných činností rodiny např. tím, že shánějí měditepecké a letovací zakázky a opravy u soukromých i veřejných klientů, obsluhují stánky a další provozovny v lunaparku, tančí a i jinak baví publikum. Přestože byl Aljoša trochu zvláštní kluk, který se raději zdržoval s matkou v domácnosti, je součástí přediva této ekonomické jednotky, v níž všichni – jak děti, tak dospělí – tvoří kolektivní bytost v sociálním i ekonomickém smyslu:

„Většinou vracely opravené a vypulírované měděné nádoby ženy nebo děti z rodiny. Někdy nám za ně zaplatili penězi, jindy jsme dostali vejce, slepici, pytel brambor či rozbitý hrnec. Těm jsme opravili a v další vesnici prodali.“ (Lundgren, Taikon 2003: 27)

Když Aljoša rozebírá, jaká práce se očekávala od chlapců, mluví i o tom, jak jeho neobvyklost odmalička nabourávala genderové stereotypy uvnitř komunity. Případal si křehký, mužská práce týkající se měditepectví a letování ho nebavila, nerad hrál na basu, ale odjakživa se raději držel máminých sukní, pomáhal jí s úklidem domácnosti, doprovázel ji, když chodila po domech vykládat budoucnost, a v pubertě už také sám věstil. To všechno byly činnosti vyhrazené v rodině ženám.

„Já jsem chtěl radši chodit za maminkou, ruce jsem měl drobné a měkké. Nesnášel jsem začouzené hrnce a rezavá auta. Říkali, že jsem mamincin mazánek. [...] Byl jsem ještě malý capart, ale už jsem uměl nahrát žebličku na kamnech a vyžehlit bratrům košile. Nosil jsem vodu, škrábal brambory, myl nádoby a zametal jsem ve stanu a v maringotkách. Ne že by mě to nebavilo, naopak se mi líbilo, když bylo všechno vypulírované a pěkné.“ (Lundgren, Taikon 2003: 11)

Jeho vyprávění odhaluje, jak byly romské děti podněcovány k vlastní iniciativě a vynalézavosti:

„Peníze se k tobě samy nepřikutálejí,“ říkával táta. „Musíš si pro ně doběhnout.““ (Lundgren, Taikon 2003: 31)

Aljošovy vzpomínky na dětství se rovněž dotýkají historických změn, kterými jeho rod prochází. Mluví o proměnách každodenního života, jako byl přechod od vozů a stanů k obytným přívěsům, zmenšování specifického ekonomického segmentu charakteristického pro kalderašské Romy s příchodem hliníku a nerezové oceli, které nahradily měděné nádoby a kotle, usídlení ve Stockholmu a vzniku první „školy ve stanu“ po 2. světové válce – díky podnikavosti samotných Romů a navzdory neochotě úřadů, které žily v představě, že Cikáni jsou kočovní, volnomyšlenkářští a impulzivní lidé:

„Táta se snažil, abychom zapadli do švédské společnosti. Apeloval na úřady, poslance parlamentu a další politiky:

*„Prosím, vy máte moc a naše děti potřebují vzdělání. Dejte nám bydlení a školy!“
Můj bože, kolik hloupostí si táta musel od těch švédských panáků s univerzitními tituly vyposlechnout!*

„Když vám dáme domy, co vaše nepokojná krev?“

„Vy Cikáni ale snášíte zimu lépe než ostatní, že ano?“

„Vy jste přeci tak impulzivní. Máte vůbec dostatek trpělivosti, abyste se naučili číst a psát?““ (Lundgren, Taikon 2003: 83)

Aljošovo vyprávění je rovněž protkané poznámkami ohledně konceptu cti a zneuctění a pravidel, která je upravují (např. nošení šátků u vdaných žen; hygienická pravidla), a rovněž osvojování si genderových rolí během dospívání:

„Čím byla žena starší, tím víc mohla do všeho mluvit. I když poslední slovo v rodině mívával vždycky muž. Starého, moudrého muže museli všichni poslouchat. Takový byl dědeček. Jeho vůli nikdo neodporoval.“ (Lundgren, Taikon 2003: 23)

Důležitou součástí romského dospívání je také vztah ke světu *gažjů*¹⁰ a distancování se od něj. V Aljošově vyprávění figurují pacholci, tedy námezdní dělníci (*le šlogi*), zástupci úřadů jako jsou politici a poslanci (*le bare*) a policisté (*o rajbara*) a samozřejmě všichni ti *gažje*, se kterými Romové přicházeli do styku v rámci své obchodní činnosti ve vesnicích, městech a v lunaparku.

Na čem rodině velmi záleží, je dodržování romských zvyků a pravidel, které se přenášejí a udržují jen uvnitř komunity. Udržování vztahů s gádži může skončit ztrátou „slušného romského chování“. Dobře vychované romské dítě nemá gádžovské manýry. Sociální kontrola a regulace je možná pouze uvnitř komunity. Také se mluví o dichotomii a udržování hranic, které zapovídají romským dětem stýkat se s ostatními, kteří nesdílejí stejná pravidla a normy jako Romové: *„Tatínkovi dělalo největší starost, abychom se nedostali do špatné švédské společnosti a nenaučili se tam neposlušnosti a jiným nepravostem“* (Lundgren, Taikon 2003: 31).

V romských životních příbězích se romský způsob života často popisuje způsobem, který stojí v kontrastu ke stereotypům a mýtům tradovaným o Romech většinou společností, například představa „špinavého Cikána“ versus specifická hygienická pravidla některých subetnických skupin Romů; představa „nеспoutaného“ a „svobodného Cikána“ versus přísná pravidla společenského života v rodině a v komunitě; představa „zbídačelého Cikána“ versus movité romské rodiny. Tyto postoje lze identifikovat i v Aljošově vyprávění. Mluví o odstupu, který si drželi od námezdních dělníků, kteří nikdy nesměli překročit práh jejich obytného vozu a cestovat a nocovat mohli pouze v nákladních prostorech.

Aljoša rovněž popisuje rozdíly mezi švédským a romským dětstvím. Romští kluci a mladíci například museli dohlédnout, aby v deset večer už v areálu lunaparku nebyly žádné švédské děti, protože děti nesměly po této hodině na veřejnost (Lundgren, Taikon 2003: 39). Zároveň ale on sám už v deseti letech bavil švédské publikum tancem na pódiu, a to do pozdních nočních hodin. Když se objevil policista a chtěl jeho číslo ukončit jako nezákonnou dětskou práci, švédské publikum, které ho chtělo vidět tančit, se sverpě bránilo, a jeho matka tvrdila, že je mu

10 Takto je výraz *gažje* zapisován v kalderašské části knihy.

čtrnáct, jen na to nevypadá. Policista to nakonec uzavírá s tím, že co se týče Romů, není třeba švédské zákony dodržovat tak striktně:

„Nechám toho kluka tančit. Snad to vadit nebude, stejně není Švéd.“
(Lundgren, Taikon 2003: 49)

Povědomí o rozdílu mezi romskými a švédskými dětmi nakonec Aljoša vyjádřil i v úvaze, ve které se mísí závist vůči švédským dětem, které žijí v pohodlí v pěkně vyzdobených naklizených domech, a pýchy na pocit bezpečí, kterým ho naplňuje jeho široká rodina a spousta bratrů:

„Na švédské děti jsem hleděl závistivě. Žily v úplně jiném světě. Ale nemají život moc sešněrovaný? říkal jsem si. Nenudí se? V mém světě se tančilo a panovala tam svoboda. A moji starší bratři! To se ví, že si mě dobírali, ale zároveň mě milovali a rozmazlovali mě.“ (Lundgren, Taikon 2003: 53)

Významná část Aljošova životního příběhu je věnována jeho starším příbuzným a minulosti jeho rozšířené rodiny. V tomto ohledu není Aljošovo vyprávění tolik příběhem chlapeckého já, ale rozbíhá se do souboru vyprávění o osobnosti a povaze jeho starších příbuzných. Jeho vyprávění o dětství tak do značné míry představuje společenskou historii kalderašských Romů, jak žili ve třicátých až čtyřicátých letech 20. století ve Švédsku, jak kočovali po celé zemi ve skupině čtyřiceti lidí vedené jeho dědečkem, jak žili ve stanech a později v obytných vozech, jak vyjednávali s majiteli pozemků o místě k utáboření, jak si vyprávěli příběhy, v zimě trpěli chladem a na závěr dne jedli sytá a chutná jídla. Romové byli v té době převážně ekonomicky nezávislí a obživu si zajišťovali měditepectvím, provozováním lunaparků, handlováním s koňmi, výkladem budoucnosti a hudební a estrádní produkcí. Po zemi se pohybovalo několik rodin a skupin, které se pravidelně vracely na ta samá tábořiště, převážně na jihu Švédska (Demetri, Dimiter-Taikon, Rodell Olgac 2010).

Velká část příběhů z Aljošova dětství také dále odhaluje jeho etnicitu a pravidla, podle kterých by měl člověk v romské komunitě vyrůstat – genderové role, dělbu práce, zaměstnání, pocit sounáležitosti s romským společenstvím na rozdíl od toho neromského, úctu ke starším, zvyky a víru. V tomto ohledu se příliš neliší od životních příběhů jiných Romů (French 2015: 74–85).

Až donedávna byla Aljošova kniha vzácnou ukázkou výpovědi Roma-muže na švédské romské knižní scéně, která je téměř výhradně opanovaná ženami. Další muži, kteří od té doby vydali své paměti, jsou Hans Caldaras (2002), švédský romský zpěvák, herec a aktivista, synovec Katariny Taikonové; a Fred Taikon (2017), synovec Aljoši Taikona, romský aktivista a redaktor romského časopisu *Romani Glinda*.

4 Příchod holocaustu jako tématu na scénu. Sofia Z-4515

Téma holocaustu, upozorňující na utrpení Romů během 2. světové války, se rozvíjelo ruku v ruce s romským etnoemancipačním hnutím. Švédsko si za války zachovalo neutralitu, takže švédští Romové nebyli válkou zasaženi přímo, v literatuře se však i toto téma objevilo.

Poprvé se o Romech jako obětech 2. světové války psalo v devátém dílu cyklu *Katici* od Katariny Taikonové, uveřejněném pod titulem *Katici Z-1234* (Taikon 2017). Vše začíná, když si Katici všimne plačící ženy, jedné z padesáti Romů žijících v táboře na ulici Tanto. Zoni, polská Romka, která válku prožila v Německu, pak vypráví Katici svůj příběh. Váhá, zda má o svém osudu mluvit, ale když ji Katici ujistí, že „*pokud vy jste to byla schopná přežít, pak já bych měla být schopná si to vyslechnout*“ (Taikon 2017: 23–32), začne vzpomínat, jak se postupně zacházelo s její rodinou v Německu a jak byli odvečeni do Auschwitzu. Později se jí podařilo uprchnout do Švédska. Katici jí chce vyjádřit svou podporu a rozhodne se, že i ona chce mít na ruce vytetované zetko.

Životní příběh, podle kterého později vznikl grafický román *Sofia Z-4515* auterek Gunilly Lundgrenové a Sofie Taikonové, je tentýž. Sofia se dostala do Švédska po válce jako uprchlice poté, co jako jediná z celé své šestičlenné rodiny přežila věznění ve dvou nacistických lágrech. Ve Švédsku se jí ujali kalderašští Romové a později se do jedné kalderašské rodiny přivdala. Na závěr života se rozhodla, že chce svůj životní příběh, v němž chtěla především hovořit o svém osudu coby čísla Z-4515 ve dvou nacistických táborech, zaznamenat s pomocí Gunilly Lundgrenové.

Když vypukla 2. světová válka, Sofia byla osmileté romské děvčátko, které se svou rodinou žilo v Polsku. Většina grafického románu se tudíž soustředí na její dětská léta. V první části knihy se prostřednictvím ročních období a pravidelných činností s nimi souvisejících vypráví o životě polských Romů. Příběh se odvíjí chronologicky a zahrnuje celý Sofiin život, ale ústřední část se věnuje jejím vzpomínkám na léta strávená v Auschwitzu a Ravensbrücku a na to, co bylo potom. Na závěr mluví o životě vdané ženy. Zápletka se sice vyvíjí chronologicky, ale vše je záramováno současností, v níž se Sofiin vnouček nepřestává své babičky ptát na číslo, které má babička vytetované na ruce. Sofie svou knihou usiluje především o to, předat vnukovi svoje vzpomínky, uvědomuje si jeho právo znát a pamatovat si, co se stalo jeho předkům, a to jí pomáhá překonat obavy, aby ho tak smutnými a tragickými událostmi, tou „*příšernou historií*“, jak ji Sofie nazývá, příliš nezatížila (Lundgren, Taikon 2012: 5).

Sofiino vyprávění o dětství začíná obrázkem její tváře a dlouhého copu:

„Když jsem byla malá, žila jsem v Polsku. Každý říkal, že jsem roztomilá. Měla jsem tak dlouhé copy, že jsem si na nich mohla sedět.“ (tamtéž)

Jedna z dalších ilustrací vyobrazuje celou rodinu. Je na ní Sofia s rodiči (Papa a Mama) a její tři sourozenci: bratr Josef, starší sestra Anna a mladší sestra Kristina, její miláček. V textu pod obrázkem se píše:

„Byli jsme obyčejná polská rodina. Cítila jsem se v bezpečí.“ (Lundgren, Taikon 2012: 7)

Vyprávění o dětství je vlastně popisem romského způsobu života a kultury a věnují se mu první čtyři strany románu. Sofie vypráví o problémech, se kterými se potýkali za krutých zim, a jak v létě kočovali po celém Polsku, tábořili a potkávali se s dalšími Romy. Její matka vykládala budoucnost a otec handloval s koňmi, zatímco hlavním úkolem dětí bylo obstarat domácnost. Sofia se musela postarat o svou nejmladší sestřičku, nosit vodu a dříví. Romská výchova Sofii taky pomohla uvědomit si, že nejsou jako běžná polská rodina, jak se domnívala dřív. Mluví o tom, že někteří lidé ji vyháněli, protože byla Cikánka, mluvila romsky a nechodila do školy (Lundgren, Taikon 2012: 8).

Sofin život se radikálně změnil v zimě roku 1942, kdy jejich rodinu přišli prošetřit vojáci, následně byla celá rodina uvězněna a později je na korbách nákladů poslali do nacistických táborů. Na jaře roku 1943 přijíždí Sofia a její rodina do Auschwitz-Birkenau. Od té chvíle má čtenář pocit, že bezpečné a strukturované dětství skončilo a nahradilo je vyprávění dospělého (které se příliš neliší od ostatních pamětí přeživších holocaustu). Jsou to vzpomínky na šok a bleskurychlé zařazení do chodu tábora, na život ve vězeňských barácích, všeobecnou vyčerpávající práci, prodej rodinného majetku za trochu jídla navíc, násilí z rukou kápů, noční znásilňování žen a dívek vojáky, ponižující stříhání dlouhých vlasů, pochodování, tetování čísel, bití a snahu ochránit ostatní členy rodiny. Všechno utrpení je shrnuto v popisku k obrázku, na němž se romská žena hrabe v odpadcích: *„Každý den v Auschwitz byl stejný. Budíček, nástup. Dřina a spánek. Permanentní hlad“* (Lundgren, Taikon 2012: 17). Okamžiky, které si Sofia pamatuje jako obzvlášť traumatizující, jsou vyvedeny černobíle.

Když vzpomíná na život s rodinou v Auschwitz, mluví Sofia ještě z dětské perspektivy – otec ji chránil, cítila se být součástí rodiny, v noci ji schovávali před německými vojáky apod. Sofia ale o svou rodinu přichází, když ji přemístí do tábora v Ravensbrücku. Je zajímavé, že když hovoří o Ravensbrücku, už o sobě nemluví jako o dítěti. Jediné děti, které figurují v této části vyprávění, jsou malí osiřelí chlapci v experimentální nemocnici doktora Mengeleho. Výtvarně je tato změna pojata proměnou v mladou vyčerpanou ženu, která ztratila víru, ale dostává se jí útěchy od ostatních žen v táboře.

Podle Mitchella G. Reyese (2010) je paměť způsob, jak předat lidskou minulost a podělit se o ni. Paměť je fenomén vznikající ze vzájemného vztahu subjektů, praxe, při níž subjekt na jedné straně reflektuje svou minulost a na straně druhé si ji připomíná kvůli druhému subjektu. Sofia Taikonová zdůrazňuje, že hlavním důvodem

pro zapsání a uveřejnění jejího příběhu bylo přání předat jej vnukovi, a tudíž obecně mladším generacím (Lundgren, Taikon 2012: 5). Podobně argumentují i další romští přeživší holocaustu, kteří rovněž zveřejnili své paměti, například Otto Rosenberg nebo Ceija Stojka – zmiňují potřebu vyprávět o holocaustu, aby se o něm dozvěděly další generace (Grobbe 2003: 150; French 2015: 27, 135). Současně je na tento grafický román možné nahlížet jako na romskou mutaci slavné knihy *Maus* od Arta Spiegelmana, jak co se týče obsahu (výpověď o holocaustu), tak formy.

S důrazem na připomínání historie romského holocaustu začali pracovat romští aktivisté, a stala se tak ústředním komponentem budování společné romské národní identity a pocitu vzájemné sounáležitosti. V osmdesátých letech 20. století někteří romští aktivisté prosazovali obraz Cikánů/Romů jako „věčných obětí“ po celé trvání jejich historie (Marushiakova a Popov 2005) a ve stejné době se tento obraz také stal námětem autobiografických příběhů Romů a Sintů v německy hovořících zemích (Grobbe 2003; Blandford 2013). V devadesátých letech se pak setkáváme s vyprávěními o osudu Romů během 2. světové války šířených v dětských knihách a učebnicích, určených romským dětem (Zahova 2014: 68–70). Zároveň se toto téma nepřestává traktovat i v dílech romských autorů, kteří sami již patří ke generacím vyrůstajícím po skončení druhé světové války (French 2015: 204–205).

5 Tři generace žen z rodu Taikonových vyprávějí

Vyprávění v 1. osobě a o sobě dominuje dvěma obrazovým publikacím, ve kterých lze sledovat pouto, které váže tři generace romských osobností z jedné rodiny. Nadja Taikonová vyprávěla svůj příběh Karine Mannerfeltové, která ho zpracovala v knize *Tjejen från Tanto / É sei anda o Tanto* (Dívka ze čtvrti Tanto, 2003). O několik let později napsala dcera Nadji Taikonové (Ramona Taikon-Melkerová) jinou obrázkovou knížku o své neteři a Nadjině vnučce, *Marie-Claude – jekh romaní šej / Marie-Claude – en romsk tjei* (Marie-Claude – romská dívka, 2010). Obě knihy provázejí fotografie Anny Erikssonové. K zadní předsádce publikace *Marie-Claude – romská dívka* je také přiloženo CD s audioverzí knihy.

Nadjino vyprávění o dětství obsažené v kapitole „*Muri bari familia ando Tantolunden*“ (Moje velká rodina ve čtvrti Tantolunden) je vlastně příběhem celé její rodiny žijící v části Stockholmu, kde bylo Romům přidělováno bydlení. Nadja vypráví s pomocí fotografií, opatřených komentáři nebo obklopených dalšími snímky – z jejího soukromého archivu, z archivu jejího bratra Freda Taikona a z fondů stockholmských archivů dokumentujících život Romů. V textu je v 1. osobě singuláru představena čtvrt Tanto a všechny rodiny, které v ní žijí, devět dětí z Nadjiny rodiny a místní bídné životní podmínky. Vzpomínky na dětství balancují na pomezí Nadjina osobního příběhu (života s tetou) a příběhu celé rodiny (usídlené v Tanto).

„But neámorea bešásas andé jekh than andé jekh baró kaštonó kher ando Tantolunden. Godelá rom kaí nas le than ando kher, bešénas andé pénge vurdoná. Pénge vurdóná thodiné paša o kher. Vi amendé sas vurdón. Andé godó bešásas, kana phirásas pe le gavá pe o milái.“ (Mannerfelt, Eriksson 2003: 25)

(Řada příbuzných bydlela ve velkém dřevěném domě v Tantolundenu. Ti Romové, kteří už se nevešli do domu, bydleli v maringotkách. Ty maringotky byly zaparkované nedaleko domu. My jsme taky měli maringotku. Používali jsme ji v létě, když jsme cestovali po venkově.)

Vypráví také o otcově práci letovače a o životě rodiny v letních měsících:

„Pe o milái phirélas murí dei thai muró dad le glátensa krugóm andé Svedo, tsérensa thai vurdónesa. Amé phirásas tivoliása [...] Murí dei drabarélas.“ (Mannerfelt, Eriksson 2003: 16)

(V létě moji rodiče s dětmi jezdili po Švédsku se stany a maringotkami. Jezdili jsme s lunaparkem. [...] Babička vykládala budoucnost.)

Nadja ovšem netrávila s rodiči a sourozenci celé dětství, protože někdy pobývala s otcovou bezdětnou sestrou Voleou, která měla za manžela Švéda. Když byla u nich, připadala si Nadja jako princezna, protože chodila každý den do školy, na rozdíl od života ve velké rodině:

„Kheré, kaí murí dei thai muró dad, či žavas sváko djes andé é škola. Koté sámas iníá gláti. Pharó sas murí deiake te lel sama pala sa le gláti thai von kerénas. Voi tholas la gadá thai grižilás ó kher. Vi andé ó foro žalas te drabarel. Mūsai sas lake te čidel lové aménde.“ (Mannerfelt, Eriksson 2003: 12)

(U mámy s tátou jsem nechodila do školy každý den. Bylo nás devět dětí. Pro mámu to nebylo snadné, postarat se o všechny děti, i když už nějakou práci zastaly. Prala a uklízela. A taky chodila do města vykládat budoucnost. Musela na nás vydělat peníze.)

Nadja poměrně často zdůrazňuje, v jak neutěšených podmínkách žili, což přimělo její rodiče, aby ji načas svěřili do ústavní péče. Později se téma romského dětství objevuje znovu. Je to ve chvíli, kdy Nadja mluví o svých vlastních dětech a vnoučatech. Nadjinu pomoc s výchovou vnoučat kniha prezentuje slovem i s pomocí fotografií. V textu Nadja vysvětluje, že za neochotou romských rodičů posílat své dcery od určitého okamžiku do školy je obava, aby se nepřiučily gádžovským způsobům (Mannerfelt a Eriksson 2003: 48–49). Vyprávění věnuje mimořádnou pozornost nutnosti vychovávat romské dítě v romské domácnosti, kde se naučí romským způsobům a pravidlům toho, co je správné a nepřipustné, osvojí si koncept

hanby a co se považuje za ostudné (*lažav*). Proto si k sobě vzala svého vnuka, když se její dcera rozvedla s romským manželem a vzala si Švéda.

„Amé phenásas, ke mai mišto avéla léske te bešél andé jekh romanó kher, te sitiól le romané módora. Vunívar perélpe, ke le sákri len sama pala o pérvo nepóto vai nepáta. Amé díkhás ke ažutiserás le terné, te na perél leńge preá but bučí, ke von si terné hai nai sikadé te len sama pa jekh gláta.“ (Mannerfelt, Eriksson 2003: 71)

(My říkáme, že žít v romské domácnosti a přiučit se tu romským zvykům je pro něj dobré. Někdy je prostě potřeba, aby se tchýně postaraly o prvního vnuka nebo vnučku. Snažíme se našim mladým pomoci, aby toho na ně nebylo moc, protože jsou mladí a nevědí, jak se o dítě starat.)

Zatímco Nadja svému vlastnímu dětství ve své knize věnovala pouze první kapitolu, Marie-Claude se ve svém příběhu napsaném v 1. osobě singuláru nezaobírá ničím jiným než právě svým dětstvím coby devítileté holčičky s vášní pro karate. Na první stránce knihy se dozvídáme, že je Romka a žije s rodiči a bratrem ve Stockholmu. Text přináší popis jejího v indickém stylu zařízeného pokojíku, povídá se o babičce Nadje, která se o ni stará, o jejich hodinách romského tance, dlouze a podrobně se věnuje návštěvám hodin karate a stockholmskému lunaparku a také tomu, jak přes léto vypomáhá rodině v přívěsu s rychlým občerstvením. Její romský původ se v knize často zdůrazňuje, například když se poprvé mluví o jejich tanečních schopnostech (*Muří mamí e Nadja sičardás man te kheláv romanés, kána símas tísta cinoři* – Moje babička Nadja mě naučila tančit, jak tančí Romové, když jsem byla ještě úplně maličká); když se mluví o jejím učiteli tance (*vo či del duma pes a godó romanó dialékto sar mánde, núma sa gadjá mišto ačaráv les* – nemluví tím samým dialektem romštiny jako já, ale stejně mu dobře rozumím) anebo když se mluví obecně o tom, jak věci dělají Romové (*kána khelés romanés* – když tančíš jako Romové).

Vyprávění ukazuje, že dívka vyrůstá s povědomím o rodinné historii, protože babička s ní sdílí svoje vzpomínky a myšlenky. V textu se srovnává dětství Marie-Claude se životem romských dětí v minulosti. V knize o Marie-Claude je přetištěna i fotografie uveřejněná v knížce o její babičce Nadje, na níž je Nadja s dcerou Ramonou v zimě v dřevěné chatě ve velmi polních podmínkách. Vysvětluje se zde, že Marie-Claude jako dítě o dřívějším životě Romů a jejich dětí slyšela a že ví, že se úplně změnil.

„Kána muři mamí e Nadja sas terní, bešénas but rom ánde le vurdoná. Voj phenélas mange, ke šil sas thaj naj dragóso. Kána muři bibí e Ramona arakhádili, traínas ánde jekh romaní bar. Von bešénas ánde jekh prósto kaštunó kherořó, kaj muřó pápo anzardás. E mamí músaj te mekél la Ramona ánde jekhé glatéńgo kher, ánda godjá, ke prja šil sas te bešén jekhé bebetésa koté. Vi but hírci sas koté. E mamí phenélas kanagódi, ke šaj aváv baxtalí, ke či akakhádilem pe láki vrjáma.

– *Me sim raduimé, ke muřé nepótsi si len gadjá lašo trájo, phenélas muří mamí vunívar.*“ (Taikon-Melker, Eriksson 2010: 61)

(Když byla moje babička Nadja mladá, mnoho Romů žilo v maringotkách. Vyprávěla mi, že v nich byla zima a nebylo to moc pohodlné. Když se narodila teta Ramona, žili v romské čtvrti. Bydleli v prosté malé chatě ze dřeva, kterou postavil děda. Babička musela nechat Ramonu v dětském domově, protože pro miminko byla v domě moc velká zima. Také tam byla spousta krys. Babička někdy říká, že mám být šťastná, že jsem tehdy nebyla na světě.

– Jsem ráda, že moje vnoučata mají tak pěkný život, říká občas moje babička.)

Obrazy z dřívějších dob se srovnávají s dětstvím Marie-Claude, plným radosti a zábavy ve škole i ve volném čase, na hodinách karate nebo během letních rodinných cest po Švédsku. Když zrovna nevypomáhá v rodinném podniku s rychlým občerstvením, užívá si děvče lunaparku.

Z vyprávění je také patrné, jak roste její povědomí o vlastní etnicitě a o symbolech romského národa v duchu myšlenek Mezinárodního romského hnutí. Vprostřed knihy je několik stránek věnováno pojednání o romském jazyce, vlajce, národu a jeho původu a o utrpení Romů během 2. světové války. Z textu vyplývá, že o ústředních historických narativích romského hnutí (Hancock 2013) se dozvídá od své tety, širší rodiny a v romském centru ve Stockholmu. Ví o indickém původu Romů, ví o tom, že její kalderaští předci přišli z Ruska, že existují další subetnické romské skupiny, zná romskou vlajku. Ich-forma, v níž se příběh Marie-Claude odvíjí, reflektuje romský osud skrze její první setkání s historií Romů za druhé světové války. 1. osoba singuláru působí daleko emotivněji než neosobní er-forma. O tragické historii Romů (*nekežime historia*) se nedozvěděla z knihy ani od učitele, nýbrž od tety Ramony během společné návštěvy muzea:

„Muří bibi e Ramona phendás mange, ke áme le řom si amén jekh nekežimé história. Voj kamélas te sičuváv maj but pa godó, thaj voj las man pésa kaí jekh muzéo, te dikhás pe patrěci pa le řom thaj patrěci pa o dújto lumiáko marimós. Amé lam pe aménde amaré maj šukár gadá, kána gelám koté.

Koté sas patrěci pe gláti, kaj sas sa gadjá terné sar mánde. Von areslé phandadé ánde le kámpuri thaj či dine len te xan. Thaj gadjá pe vurmeria merénas but. Me nakežísájlem, kána dávas man gíndo pe lénde. Me či ačarávas, sóstar von kerdé godjá le řoménsa. Amé či sam nasúl manúš.“ (Taikon-Melker, Eriksson 2010: 32–33)

(Teta Ramona mi řekla, že my Romové máme tragickou historii. Chtěla mi toho ukázat víc, a tak mě vzala s sebou do muzea, abychom se podívaly na fotografie Romů a fotografie z 2. světové války. Na tu návštěvu jsme si vzaly své nejkrásnější oblečení.

Byly tam snímky dětí mého věku. Byly uvězněné v táborech a nedostávaly

najíst. A kvůli tomu řada z nich časem zemřela. Když jsem o nich přemýšlela, bylo mi hrozně smutno. Nedokázala jsem pochopit, proč tohle Romům udělali. Nejsme špatní lidé.)

Tento úryvek je zajímavý a významný hned z několika důvodů, provázaných s budováním romské identity soustředěné kolem osudu Romů za druhé světové války a obzvlášť s těmi jeho aspekty, které podle Slawomira Kapralského plní komunikační a připomínací roli (Kapralski 1997: 276). Návštěva muzea zde figuruje jako klíčový, až rituální moment, protože děvče i její teta se oblékly do svých nejlepších šatů, které se obvykle nosí na významné oslavy a události. Dívka se ztotožňuje s dětmi na fotografiích zaprvé proto, že byly stejného věku jako ona, a zadruhé proto, že byly uvězněny pouze kvůli svému romskému původu. V obrazové části lze vidět panely z expozice popisující nacistické lágry a Mengeleho pokusy na lidech a také snímek dvou dívek z táborů, ale v textu samém se neobjevují žádné počty obětí ani pojmy jako *Porrajmos*, nacismus apod. Osobní reflexe devítileté dívky, která dochází k závěru, že nedokáže pochopit, proč se toto Romům stalo, dodává vyprávění na naléhavosti. Její pohled na věc se mění, když z 1. osoby singuláru přechází do 1. osoby plurálu v zobecňující obhajobě všech Romů – „nejsme špatní lidé“.

Obě knihy vznikly ve stejné tradici ilustrovaného životního příběhu, ale mezi popisy romského dětství, tak jak jej prezentují, jsou zásadní rozdíly. První kniha je lineárním životním příběhem, jehož cílovým publikem je široká veřejnost, děti i dospělí. Vypráví o osudech Nadji a historky z dětství se odehrávají na prvních stránkách knihy. Druhá kniha je vyprávěním devítileté holčičky Marie-Claude v 1. osobě v přítomném čase s odkazy na nedávnou minulost a dějiny Romů. Obě knihy se točí kolem hlavní protagonistky a obě odkazují na její romský původ.

Nadjino vyprávění o dětství se soustřeďuje na širší příběh její rodiny, zaměstnání rodičů a způsob života v rozšířené rodině a romské komunitě v ulici Tanto, a zdůrazňuje odlišnost romských a švédských dětí (švédské děti chodily do školy pravidelně, zatímco romské ne; romské děti byly chudé a dostávaly obnošené šatstvo od církve; romské děti se svými rodinami kočovaly). Příběh Marie-Claude na druhé straně naznačuje, že ta už prožívá běžné dětství dívky, která chodí do školy a užívá si širokou škálu volnočasových aktivit. Její romský původ nijak neovlivňuje její dětská léta.

Další zásadní rozdíl tkví v klíčovém vyprávění o romské identitě. Marie-Claude je kromě uvedených věcí také pyšná na svůj romský původ. Je vychovávána ve vzpomínkách na rodinu a předky, které zná z vyprávění babičky, a o historii Romů v Evropě slyší od své tety. Představitelé Nadjiny generace (narozené v meziválečných letech nebo těsně po druhé světové válce) o svém raném dětství hovoří skrze vyprávění o širší rodině a romskou historii představují prostřednictvím dokumentárních fotografií přímých předků a současníků. V nedávno uveřejněných dětských příbězích lze naopak sledovat vysoce individualizovaná vyprávění,

kteřá pojímají romské dějiny a romský národ obecně, s odkazem na velké příběhy současného romského hnutí, tedy indický původ Romů a jejich historickou viktimizaci, která vyvrcholila během druhé světové války. Zatímco Nadjina generace (k níž patří i Aljoša Taikon a Fred Taikon) se identifikuje s rozšířenou rodinou, generace narozená v osmdesátých a devadesátých letech 20. století se ztotožňuje s romským národem celého světa.

6 Závěr

Ve vyprávění o dětství tak, jak je prezentováno v životních příbězích švédských Romů, lze vysledovat a popsat několik tendencí. Zaprvé je patrný obecný trend postupující individualizace a personalizace. Zatímco první romské publikace přinášejí příběh kolektivního já romské dívky (Katici, Marica), později se setkáváme se skutečnými příběhy existujících osobností, propojenými s dokumentárními fotografiemi (Aljoša, Nadja), v nichž je příběh dětského já součástí vzpomínání na romskou komunitu a rodinu, ve které vypravěč/-ka vyrostli. Nakonec přichází vysoce individualizované vyprávění romského dítěte (Marie-Claude), které má „běžné“ dětství, ale je hrdé na své romské kořeny a je vychovááno v odkazech na romskou historii. Tento vývoj se zdá odviset od generace autora (data jeho narození), a nikoli od roku vydání dané publikace. Paměti autorů, kteří vyrůstali uprostřed 20. století, přinášejí osobní příběhy vyprávěné skrze příběhy o rozšířené rodině a její konkrétní historii. Na druhou stranu v dětské literatuře popisující osoby narozené ke konci 20. století lze vidět posun k vysoce individualizovanému vyprávění, které pojímá romskou historii a romský národ v obecných intencích za užití velkých příběhů současného mezinárodního romského hnutí.

Přestože téma utrpení Romů za 2. světové války se objevilo už v raném cyklu knih *Katici*, následkem zvyšování povědomí o těchto událostech v kontextu švédské a mezinárodní romské politiky lze vysledovat kontinuální přítomnost tohoto tématu i v nedávno vydaných publikacích pro romské děti.

Spisovatelka Gunilla Lundgrenová a fotografa Anna Erikssonová rovněž přispěly k tvorbě specifického obsahového a vizuálního stylu vyprávění o dětství švédských Romů za použití dokumentárních materiálů ze soukromých a veřejných archivů, které mají memoárům dodat na věrohodnosti. Role Lundgrenové v zavedení obrazových publikací jako převažujícího typu literatury psané či spolupsané Romy dále poukazuje na význam osobního vkladu lidí podílejících se na přípravě publikace.

Všechny životní příběhy popisující vypravěčovo dětství obsahují vyprávění o rodinném životě, předcích, práci, kterou vykonávali, zvycích spojených s různými obdobími roku a rodinného života, duchovním světe a náboženství. Dále je zde přítomný přenos kulturních norem a povědomí o rodinné historii spolu se zobecňujícími narativy o Romech jako jednom společenství.

Přeložila Karolína Ryvolová

Literatura

- Berta, M., Kuzhikov, D. 1996. *Amare Anglune Betivura*. Stockholm: Skolverket / Vorta Drom.
- Bergland, B. A. 1994. Representing Ethnicity in Autobiography: Narratives of Opposition. *The Yearbook of English Studies*, 24, Ethnicity and Representation in American Literature, 67–93.
- Blandford, J. 2013. Remnants of Auschwitz – Romani Narratives and the Aesthetics of Holocaust. *The Holocaust in History and Memory* 6, 107–116.
- Caldaras, M., Caldaras, D. 1983. *Zigenarmor berättar: traditionella zigeniska sagor återberättade på svenska och romani*. Stockholm: Fabel.
- Caldaras, H. 2002. *I betraktarens ögon*. Stockholm: Prisma.
- Deleuze, G., Guattari, F. 1986. *Kafka: Towards a Minority Literature*. Minneapolis & London: University of Minnesota Press.
- Demetri, M., Dimiter-Taikon, A., Rodell Olgaç, C. 2010. *Kelderashgruppens historia och kulturarv i Sverige: en intervjustudie för Delegationen för romska frågor*. Dostupné z: http://arkiv.minoritet.se/romadelegationen/www.romadelegationen.se/dynamaster/file_archive/100408/88da0316e43ce-0c7e4d8f03b47bceff3/KELDERASHGR_HISTORIA_2010-03-31.pdf [cit. 2017–11–10].
- Demetri, M., Dimiter-Taikon, A. 2002. *Pay zuvindo. Romane sityarimata haj divano – Romska ordspråk och talesätt*. Stockholm: Skolverket.
- French, L. 2015. *Roma Voices in the German-Speaking World* (New Directions in German Studies). Bloomsbury Academic.
- Gjerdman, O., Ljungberg, E. 1963. *The language of the Swedish coppersmith gipsy Johan Dimitri Taikon: grammar, texts, vocabulary and English word-index*. Uppsala: A.-B. Lundequistska Bokhandeln.
- Grobbe, M. 2003. Contemporary Romany Autobiography as Performance. *The German Quarterly*, 76 (2), 140–154.
- Hancock, I. 2013. *We are the Romani People: Ame Sam e Rromane Džene*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.
- Jakowicz, W. 1983. *O Tari thaj e Zerfi*. Stockholm: Skolöverstyrelsen.
- Kapralski, S. 1997. Identity building and the Holocaust: Roma political nationalism. *Nationalities Papers*, 25 (2), 269–283.
- Liedholm, M., Lindberg, G. 2010. *Romska barn i skolor*. Dostupné z: <http://www.minoritet.se/4377> [cit. 2017–11–10].
- Liégeois, J.-P. 1994. *Roma, Gypsies, Travellers*. Strasbourg: Council of Europe.
- Lundgren, G., Tan-Mercowić, S., Tan-Mercowić, G., Taikon, N. 1972. *Maritza – en Zigenarflicka*. Stockholm: AWE/Gebes. [photo: Lars Jacobson]
- Lundgren, G., Tan-Mercowić, Z. 1991. *Zenia, en Zigenerska*. Stockholm: Alfabetta. [photo: Malcolm Jacobson]

- Lundgren, G., Taikon, A. D. 1998. *Aljosha – Zigenarhövdingens pojke.. Stockholm: Bonnier/Carlsen. [Illustrations: Amanda Eriksson]*
- Lundgren, G., Taikon, A. 2003. *From Coppersmith to Nurse: Alyosha the Son of a Gypsy Chief*, translated by Donald Kenrick. Centre de Recherches Tsiganes / University of Hertfordshire Press.
- Lundgren, G., Taikon, S. 2005. *Sofia Z-4515*. Stockholm: Tranan/Podium.
- Lundgren, G., Taikon, S. 2012. *SOFIA Z 4515*, translated to English by Janna Eliot. London: Mantra Lingua Ltd, Global House London.
- Mannerfelt, K., Eriksson, A. 2003. *Nadja Taikon. Tjejen från Tanto. É sei anda Tanto*. Stockholm: LL-förlaget.
- Marta, C. 1979. *A group of Lovara gypsies settle down in Sweden: An analysis of their acculturation*. Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förl.
- Marushiakova, E., Popov, V. 2005. The Roma – a Nation without a State? Historical Background and Contemporary Tendencies. In: Burszta, W., Kamusella, T., Wojciechowski, S. (eds.). *Nationalismus Across the Globe: An overview of the nationalism of state-endowed and stateless nations*. Poznan: School of Humanities and Journalism, 433–455.
- Montesino, N. 2012. Social disability: Roma and refugees in Swedish welfare. *International Journal of Migration, Health and Social Care*, 8 (3), 134–145.
- Reyes, G. M. 2010. Memory and Alterity: The Case for an Analytic of Difference. *Philosophy and Rhetoric*, 43 (3), 222–252.
- Rodell Olgaç, C. 2013. Education of Roma in Sweden – an interplay between policy and practice. In: Hornberg, S., Brüggemann, C. (Hrsg.). *Die Bildungssituation von Roma in Europa*. Studien zur International und Interkulturell Vergleichenden Erziehungswissenschaft 16. Münster: Waxmann, 197–213.
- Rothstein, B. 1996. *The social democratic state: The Swedish model and the bureaucratic problem of social reforms*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press.
- Scherp, L. 1979. *Amari sib*. Stockholm: Skolöverstyrelsen.
- Skolverket. 2007. *Romer i skolan. En fördjupad studie*. Rapport 292. Stockholm: Skolverket.
- Smith, S., Watson J. 2010. *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives. 2nd edition*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- SOU 1956: 43. *Zigernarfrågan*. Betänkande avgivet av 1954 års zigenarutredning. Socialdepartementet.
- SOU 2010. *Romers rätt – en strategi för romer i Sverige*. Stockholm: Fritze. Dostupné z: www.minoritet.se/4375 [cit. 2017–11–10].
- Taikon, F. 2017. *Barnen på Tanto. Tantoindianerna / Le gláti po Tanto. Le tantoin-diánura*. Stockholm: ERG förlag.
- Taikon, K. 1963. *Zigenska*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Taikon, K. 2015. *Katitzi och Swing*. 1–2. Stockholm: Natur och Kultur.

- Taikon, K. 2016. *Katitzi och Lump & Katitzi i skolan*. 7–8. Stockholm: Natur och Kultur.
- Taikon, K. 2017. *Katitzi Z-1234*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Taikon-Melker, R., Eriksson, A. 2010. *Marie-Claude – Jekh řomani šej / Marie-Claude – en romsk tjej*. Stockholm: ERG förlag.
- Tillhagen, C.-H. 1965. *Zigenarna i Sverige*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Toninato, P. 2014. *Romani writing: literacy, literature and identity politics*. Taylor & Francis.
- Trankell, I., Trankell, A. 1968. Problems of the Swedish Gypsies. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 12 (1), 141–214.
- Zahova, S. 2014. *History of Romani Literature with Multimedia on Romani Kids' Publications*. Sofia: Paradigma.
- Zahova, S. 2017. 'The Romani people' narratives in books for Roma children. In: Kyuchukov, H., New, W. (eds.). *Languages of Resistance: Ian Hancock's contribution to Romani Studies*. Munich: Lincom Academic Publisher, 374–389.